

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

№ 12

***Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան
80-ամյակին***

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2016

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
(Периодический сборник научных статей)
№ 12

*Посвящается 80-летию профессора
Гургена Меликяна*

Ереван
Издательство ЕГУ
2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY

PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

(serial scholarly journal)

№ 12

*Dedicated to the 80th birthday anniversary of professor
Gurgen Melikyan*

YEREVAN
YSU PRESS

2016

3

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Ժողովածուի 12-րդ հատորի հրատարակումը ԵՊՀ
արևելագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորասախոսական
անձնակազմի համեստ նվերն է պրոֆեսոր
Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելիքյան Գուրգեն -	բ. գ. թ., պրոֆեսոր (<i>նախագահ</i>)
Ասատրյան Գառնիկ -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել -	բ.գ.թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն -	բ.գ.թ., դոցենտ
(<i>համարի պատասխանատու</i>)
Ոսկանյան Վարդան -	բ.գ.թ., դոցենտ
Սարգսյան Լևոն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր -	պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Տոնիկյան Սոնա -	բ.գ.թ., դոցենտ

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՊՀ ՌԵԿՏՈՐ ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ 80-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹՎ 5

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է 8

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՍԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան
ՖԱԹԻՄԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՇԻԱՅԱԿԱՆ
ԿՐՈՆԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐ 12

Հայկ Քոչարյան
ԻՆՏԵԼԵԿՏՈՒԱԼ ՄԵՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԻԲՆ ԲԱԶԱ 20

Գ. Գևորգյան
Է. Ասատրյան
ՍՈՒԵԶԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 30

Է. Ասատրյան
ՆԱՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ 45

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Մելքոնյան

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1961 Թ.
ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԻ ՈՐՈՇ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (ԱՐԽԻՎՍՅՈՒՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ)..... 58

Ալեքսանդր Սաֆարյան

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ 67

Լուսինե Սահակյան

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ 80

Անի Սարգսյան

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ 97

Միրանույշ Գալշոյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԲՈՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ «ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԻ ՑՈՒԼԵՐԻ
ԼԵԳԵՆԴԸ» ՎԵՊՈՒՄ 109

Նաիրա Գինոսյան

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ (XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –
XX ԴԱՐԻ ՍԿԻՉԲ) 120

Արա Ազատյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ 139

Արթուր Դումանյան
ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ 1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ 158

Արշակ Գևորգյան
1960 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՄՆ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 180

Հայկ Մարգարյան
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄՈՒՆԻՑԻՊԱԼ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՐԿՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 196

Նաիրա Պողոսյան
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓՈՇԱՅԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ 208

Լիլիթ Մովսիսյան
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ՝
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 217

Ժալդաս Աղիբաև
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ռուսերեն) 225

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մելիքյան
«ՓԻՅԱԹԱԹԱՆ ՓԻԼԸ ՂԱՆԴԱՂՈՒՄ» ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 236

Վարդան Ոսկանյան
ՈՐՈՇ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ 240

Հասմիկ Կիրակոսյան
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 249

Քնարիկ Միրզոյան
Թադևոս Չարչյան
ՈՐՈՇ ՊԱՐԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԹԱԹԱՐԵՐԵՆՈՒՄ (անգլերեն) 255

Արտյոմ Տոնոյան,
Հովհաննես Սարգսյան
ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ»
ԱՆՎԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 262

Ահարոն Վարդանյան
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 273

Թերեզա Ամրյան

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԵՎ ԱՐԲԵՑՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐՈՒՄ 281

Սվետլանա Հարությունյան

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՏՈՆԵՐԸ 295

Լիլիթ Սաֆրաստյան

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԿԻՆՈՅԻ ՆՈՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ. ՄՈՀՍԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖ, ՇԻՐԻՆ
ՆԵՇԱՏ 304

Գառնիկ Գևորգյան

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻՑ (ԴԱՍԹԱՆԻՑ)
ՊԱՏՄԱՎԵՊ 320

Հովհաննես Խոբիկյան

ԿԱՐԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 331

Արմեն Իսրայելյան

ԻՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ 355

ՊՐՈՑԵՍՈՐ ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ 367

ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ» ԱՆՎԱՆ ՄԻ
ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

**Բանալի բառեր՝ Կուր-արաքսյան միջագետք, քուրդ, Բա-
ղասականի քրդեր, Պարտավի քրդեր, Քրդերի դուռ, Դայ-
սամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդի, դեյլամցիներ**

Հետմարգպանական Աղվանքում¹¹ (արաբ. Arrān > al-Rān) «քուրդ» անվան հիշատակությունների մի քանի դեպքեր են ար-
ձանագրված արաբագիր պատմիչների և աշխարհագիրների
մոտ՝ խնդրո առարկա երկրամասի տարբեր հատվածներում
VII դարի կեսերից մինչև X դարի վերջ ընկած ժամանակաշրջա-
նում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների նկա-
րագրությունների համաշարում:

Արաբ աշխարհագիրներից ալ-Բալազուրին (մոտ 820-892 թթ.),
իր «Երկրների նվաճումը» (Ֆուտուհ ալ-Բուլղան) աշխատասի-
րության մեջ պատմելով Ատրպատականում, Հայաստանում և
Աղվանքում արաբական բանակի նոր արշավանքների մասին,

* Ս. Տոնոյան՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ իրանագիտու-
թյան ամբիոնի ասիստենտ, էլ. փոստ՝ artyom.tonoyan@ysu.am: Հ. Սարգսյան՝
ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի ասպիրանտ:

¹¹ Սույն հոդվածում «Հետմարգպանական Աղվանք» եզրույթը գործածված է
Արաքս և Կուր գետերի միջև ընկած տարածքի վերաբերությամբ, որը հայ
մատենագրության և պատմագրության մեջ հայտնի է «Աղուանք Հայոց»,
«Աղուանից Հայք», «Հայոց Աղվանք» տարբերակներով (մանրամասն տե՛ս
Սվազյան Հ., «Աղվանք տեղանվան բովանդակային փոփոխությունների և
գործածության ոլորտների շուրջ», *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*,
2008 (2), 258-267 էջեր): Ընտրված եզրույթը նույնական է սույն հոդվածում
օգտագործված արաբական սկզբնաղբյուրներում հանդիպող Arrān ձևի հետ,
ուստի սկզբնաղբյուրային հիշատակությունների դեպքում թողնված է երկր-
անվան Arrān տարբերակը:

հիշատակում է. «Երբ Օսման [խալիֆան] Սալման իբն Ռաբիհա ալ-Բահիլիին հրամայեց գնալ Առան, սա գրավեց Բայլական քաղաքը¹² հաշտության պայմանագրով, երաշխավորելով նրանց (բնակիչներին) արյունը (կյանքը), ունեցվածքը, քաղաքի պարիսպները և պայման դրեց վճարել ջիզիա ու խարաջ: Ապա Սալմանը եկավ Պարտավ¹³, բանակ դրեց Տրտուի (Մարսուր) ափին, որը մի գետ է նրանից մեկ փարսախից պակաս հեռավորության վրա: Բնակիչները [քաղաքի] դռները փակեցին նրա առջև, իսկ նա օրերով պաշարեց ու ասպատակեց նրա գյուղերը, որոնց ցանքերը հանձնվելու էին, հասունացել էին: Նրանք հաշտություն կնքեցին Բայլականի հաշտության պայմաններով, բացեցին քաղաքի դռները, իսկ նա մտավ և այնտեղ կանգ առավ: Նա հեծյալներ ուղարկելով նվաճեց Շակաշեն (Շակաշին), Մեծ Կուենք (Միսկուան), Ուտի (Ուզ), Մեծ Իրանք (Միսրիան), Հարճլանք (Հարջալիան) և Տրի (Տիար)¹⁴ գավառները (ռասսատիկ), ապա նվաճեց Առանի այլ մասերը: Կոչ արեց Բաղասականի (Բալասաջան)¹⁵ քրդերին ընդունել մահմեդականությունը, իսկ

¹² Բայլականը նույնական է հայ մատենագրության մեջ հանդիպող Փայտակարանի հետ, որը գտնվել է Մեծ Հայքի թագավորության ծայր արևելքում և եղել արքունի քաղաք (բնակավայրի տեղադրության տարբեր վարկածների մասին մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Բ., «Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը», ՀՄՄՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտություններին», 1981 (12), 61 – 76 էջեր):

¹³ Պարտավը (արաբ. Barda՝ a, վրաց. Bardavi, միջն պրսկ. Pērōzāpāt) Աղվանքի, ապա նաև հետմարգապանական Աղվանքի կամ Առանի գլխավոր քաղաքն էր 4-10-րդ դարերի ընթացքում: Քաղաքն ընկած էր Կուր գետից 2-3 փարասախ դեպի հարավ՝ Տրտու գետի վրա: (մանրամասն տե՛ս Marquart J., *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac՝i*, Berlin, 1901, ss. 117-118, նաև՝ Bosworth C., “Barda՝ a”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. 7, pp. 779-780):

¹⁴ Շակաշեն, Մեծ Կուենք, Ուտի, Մեծ Իրանք, Հարճլանք և Տրի բնակավայրերի տեղադրության մասին տե՛ս Արաբական աղբյուրներ Գ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Շ դարեր, թարգմ. բնագրից, ներածությունը Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 321 (ծնթ. 140-145):

¹⁵ Հայկական աղբյուրներում Բաղասական անվամբ հայտնի երկրամասը ալ-Բալագուրիի մոտ հիշատակված է Բալասաջան (بلادسان) տարբերակով, իսկ իբն Խալլունի մոտ Բալասաջանի քրդերը սխալմամբ նշված են ալ-Բուշանջան

նրանք կովի դուրս եկան, և նա հաղթեց նրանց, ոմանց պարտավորեցնելով ջիզիա վճարել, իսկ այլոց, որոնք փոքրաթիվ էին՝ սաղակա»։¹⁶

Պատմելով պարտավական գյուղում բալասաջան քրդերի հետ հրամանատար Սալման իբն Ռաբիայի բախման մասին, գրեթե այդ նույն տեղեկությունն են բերում նաև ծագումով քուրդ¹⁷ Իբն ալ-Ասիրը (1160 -1233 թթ.) իր «Լիակատար Պատմություն» (Ալ-Քամիլ ֆի-լ Տարիխ),¹⁸ Իբն ալ-Ֆակիհը (IX-X դար) իր «Գիրք երկրների մասին» (Քիտաբ ալ-Բուլդան),¹⁹ Յակուտ ալ-Համավին (1178-1229 թթ.) իր «Աշխարհագրական բառգիրք» (Քիտաբ Մուջամ ալ-Բուլդան) գրքում²⁰, ավելի ուշ՝ նաև իբն Խավդունը (XIV դար)²¹ և այլք։²² Արաբական պատմադրյուրները **բալաջաջան**

ձևով (տե՛ս Поладян А., *Курды в VII – X веках по арабским источникам*, Ереван, 1987, стр. 23-24): Արաբական աղբյուրներում երկրամասը հանդիպում է նաև Balāšajān, հունականում՝ Balasagene, միջին պարսկերենում՝ Bl'sk'n, պարթևերենում՝ Bl'skn տարբերակներով (տե՛ս Bosworth C., “BALĀSAGĀN” , *Eycyclopedia Iranica*, Vol. III, Fasc. 6, pp. 580-582): Գոյություն ունեն Բաղասականի տեղադրության տարբեր վարկածներ (մանրամասն տե՛ս Խորիկյան Հ., «Բաղասական աշխարհի տարածքը», *Պատմաբանասիրական հանդես*, 2010(2), 150-168 էջեր), այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով արաբ հեղինակների մոտ այս երկրամասի՝ Պարտավի հարևանությամբ տեղադրումը, առավել հավանական է թվում դրա՝ Կուրի աջափնյակում գտնված լինելու տարբերակը (Նաև նույն արաբ հեղինակների հիշատակությունների մեկնաբանությամբ Կուրի ձախափնյակում է, սակայն, տեղադրում Բաղասականը Հ. Խորիկյանը (Խորիկյան, 2010)):

¹⁶ Արաբական աղբյուրներ Գ, *Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր*, թարգմ. բնագրից, ներածությունը Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, 273-274 էջեր:

¹⁷ Blau J., “Written Kurdish literature”, in: *Oral Literature of Iranian languages: Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic, Persian & Tajik, Companion Vol. II to A History of Persian Literature* (ed. Kreyenbroek Ph. & Marzolph Ul.), London-New York, 2010, p. 2):

¹⁸ Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն Ալ-Ասիր, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 56:

¹⁹ Поладян А., նշվ. աշխ., էջ 24; նաև՝ Արաբական աղբյուրներ, Գ, ... 2005, էջ 499:

²⁰ Նալբանդյան Հ., *Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին: Յակուտ ալ-Համավի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ*, Երևան, 1965, էջ 10:

²¹ Поладян А., նշվ. աշխ., էջ 24:

քրդերին հիշատակել են այն քրդերի մեջ, որոնց անվտանգության վերաբերյալ արաբ հրամանատար իբն ալ – Յամանիի և Ատրպատականի մարզպանի միջև 642/3 թ. կնքվել էր պայմանագիր:²³ Այս համատեքստում հետաքրքիր է հատկապես Յակուտ ալ-Համավիի հիշատակությունը, որտեղ նա, պատմելով իբն ալ-Յամանիի՝ Ատրպատականի վրա կատարած հարձակման և դեպի Արդաբիլ առաջխաղացման մասին, **Բաղասականի քրդերին** նշում է **Սաբիլանի** և **Միան Ռուզանի քրդերի** հետ միասին: Յակուտ ալ-Համավիին գրում է. «*Քաղաքի (Արդաբիլի – Ա.Տ., Հ.Ս.) մարզպանը Բաջարվանից, Մայմազից, ալ-Բադից, Մարայից, Շիզից, Մայանաջից և այլ կողմերից հավաքել էր բազմաթիվ մարդկանց: Մուսուլմանները մեծ կոտորած տվին նրանց: Մի քանի օր անց մարզպանը ամբողջ Ադրբեջանի անունից հաշտություն կնքեց Հուզայֆայի (իբն ալ Յամանիի – Ա.Տ., Հ.Ս.) հետ՝ հանձն առնելով ութ հազար դիրհեմ վճարել, պայմանով, որ մուսուլմանները ոչ ոքի չսպանեն, երկրի ժողովրդից զերի չվերցնեն, կրակատուն չքանդեն* ²⁴ և ոչ էլ հարձակվեն **Բալասաջանի, Սաբիլանի**²⁵ և **Միան-Ռուզանի** ²⁶ **քրդերի վրա և ...**»: ²⁷ Սալման իբն Ռաբիայի և Բաղասականի քրդերի բախումը դեռևս VII դարի կեսերին հետմարզպանական Ադվանքում

²²Սալման իբն Ռաբիայի դեպի Բաղասական արշավանքի նկարագրությունը տե՛ս նաև Եղիազարյան Ա., «Հաբիբ իբն Մասլամայի և Սալման իբն Ռաբիայի արշավանքները Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ», *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, 2008 (2), էջ 68-77:

²³ Аршак Поладян, *նշվ. աշխ.*, էջ 23-24:

²⁴ Նալբանդյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 10:

²⁵Նույնական է Սաբալանի հետ, որը 4740 մ. բարձրությամբ լեռ է հյուսիսարևմտյան Իրանում՝ ներկայիս Արդաբիլ նահանգում (տե՛ս Ehlens E., “Sabalan mountain”, *Encyclopedia Iranica* 2011, <http://www.iranicaonline.org/articles/sabalan-mountain>): Հայերենում հանդիպում է Սավալան, Սահվարզան, Շահվարզան և այլ տարբերակներով (մանրամասն տես Амбарцумян А., “Область Пайтакаран и гора Сабалан”. *Филологические и этимологические очерки, Բանբեր Հայագիտության. հայագիտական միջազգային հանդես*, 2016, № 2 (11), էջեր 5-24):

²⁶ Հավանաբար պետք է լինի Միան-Ռուզան, որ պարսկերենում նշանակում է «միջագետք»:

²⁷ Նալբանդյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 10:

«քուրդ» անվան հիշատակմամբ (արաբական սկզբնաղբյուրներում) առաջին իրադարձությունն է:

Հետագայում «քուրդ» անունն այս երկրամասի հետ առնչվում է արաբալեզու պատմաաշխարհագիրների այլ հիշատակություններում ևս: Մասնավորապես, Իբն Միսկավեյիը (933–1030 թթ.) իր «Շողովուրդների փորձերի գիրք» (*Թաջարիբ ալ-Ումման*) աշխատասիրության մեջ, պատմելով ռուսների՝ 943թ. Կասպից ծովն ու Կուր գետը հատելով Պարտավի վրա կատարած հարձակման մասին, գրում է. «Նրանք (*ռուսները*), անցան ծովը (*Կասպից ծով – Ս. Տ.*), որը սահմանակցում է իրենց երկրի հետ, կտրեցին անցան Կուր անվամբ գետը, որի ջրերը գալիս են Ատրպատականից և Հայաստանից և թափվում ծովը: Այդ գետը Պարտավ քաղաքի գետն է և նրան համեմատում են Տիգրիսի հետ: Երբ նրանք հասան Կուր, նրանց դեմ դուրս եկավ Մարզուրանի ներկայացուցիչը՝ նրա օգնականը Պարտավի կառավարման գործում: Նրա հետ էին երեք հարյուր մարդ դեյլամցիներից և նույնքան էլ թափառաշրջիկներ և **քրդեր**»:²⁸

Ընդ որում, 943 թ.՝ դեպի Պարտավ ռուսական հարձակումից ընդամենը 7 տարի առաջ այստեղ դրամ էր հատել մայրական արմատներով քուրդ Դայսամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդին²⁹, որը, գրավելով Ջիբալը³⁰ և 934 թ. հայտնվելով Ատրպատականում, 936/7թթ. Պարտավում թողարկել է դրամ իր անունով:³¹ Պար-

²⁸ Якубовский А., “Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332г. = 943/4 г.”., *Византийский временник*, т. XXIV, 1926, стр. 65:

²⁹ Bosworth C., “Daysam b. Ebrāhīm Kordī”, *Encyclopaedia Iranica*, vol. VII, fasc. 2, pp. 172-173:

³⁰ Արաբական արշավանքներից հետո Ջիբալը (արաբ. թրգմ. «լեռներ») Իրանական սարահարթի արևմտյան հատվածի անվանումն էր, որն ընդգրկում էր Միջագետքի և Դաշութ-է Քավիրի միջև ընկած լեռնային տարածքները: Հետագայում նշված տարածքի համար ավելի լայն կիրառություն է ձեռք բերում «Իրաքյան Աջամ» անվանումը: (մանրամասն տե՛ս Christensen P., *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 B.C. to A.D. 1500*, Copenhagen, 1993, p. 143:

³¹ А.А. Быков, “Дайсам ибн Ибрахим ал-Курды и его монеты”, *Эпиграфика Востока*, X, 1955, стр. 27-28:

տավում Իբրահիմ ալ-Քուրդիի անունով դրամահատության փաստը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այդ տարիներին վերջինս իր իշխանությունը կարողացել էր տարածել նաև Արաքսից հյուսիս՝ մինչև Կուր գետ՝ իր վերահսկողության տակ առնելով ամբողջ Կուր-արաքսյան միջագետքը:

Աղվանքում ապրող «**քրդեր**»-ի մասին խոսում է նաև X դարի արաբ աշխարհագիր Իբն Մասուդին (896 – 966 թթ.) իր «Ցուցումների և դիտարկումների գիրք» (Քիթաբ ատ-տանբիհ վալ-իշրաֆ) աշխատասիրության մեջ: Թվելով «**քրդեր**»-ի կողմից բնակեցված վայրերը՝ հեղինակը նշում է. «*Նրանք ապրում էին սփռված Ատրպատականում, Հայաստանում և Առանում, Բայլականում և Բաբ ուլ-Աբվաբում (Դերբենդ – Ա.Տ, Հ.Ս.)*»: ³²

Պարտավում «**քուրդ**» անվան հիշատակությունն է պահպանվել նաև ալ-Իսթախրիի (մոտ 850-951 թթ.) «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» (Քիտաբ Մասալիք ալ-Մամալիք) գրքում, որտեղ հեղինակը Պարտավ քաղաքը նկարագրելիս հիշատակում է. «*Պարտավի դռան մոտ, որը կոչվում է Բաբ ալ-Աքրադ (քրդերի դուռ), կա մի շուկա, որը կոչվում է ալ-Քուրքի, և տարածությունը փարսախով փարսախ է: Մարդիկ այստեղ հավաքվում են ամեն կիրակի և գալիս են ամեն կողմերից, նույնիսկ Իրաքից: Սա ավելի մեծ է, քան Քուլսարայի շուկան: Քուրքի (քուրաքի)* ³³ *անունը արդեն դարձել է այդ օրվա անունը. ... »:* ³⁴

³² Караулов Н. А., “Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербейджене”, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, т. 38, Тифлис 1908, стр. 36, նաև՝ *Աբու ալ-Հասան Ալի իբն ալ-Հուսայն իբն Ալի ալ-Մասուդի, Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր «Մուրուջ ազ-զահաբ վա մաադին ալ-ջավահիր», Ցուցումների և դիտարկումների գիրք «Քիթաբ ատ-տանբիհ վալ-իշրաֆ», «հատվածներ Հայաստանի, Կովկասյան լեռների և հարևան երկրների մասին», արաբ. բնագր. թարգման., Մասուդիի կենսագր. և ծանոթագր. Ա.Ս. Եղիազարյանի, Երևան, 2007:*

³³ Շուկայի անվանումը՝ «Քուրքի/քուրաքի/քորաքի» (արաբ. الكركى), ըստ Հր. Աճառյանի, հունարենից հայերեն անցած «կիրակի» (կիրակի) բառից է (Աճառյան Հ., *Հայերենի արմատական բառարան*, 2-րդ հրատ., հատ. 2, Երևան, 1973, 598-599 էջեր): Սա թույլ է տալիս ենթադրել, որ հայկական էթնիկ տարրը

Այս հատվածը գրեթե նույնությամբ կրկնել է Իբն Հաուկալն (մոտ 920-977 թթ.) իր «Երկրի պատկերը» (Սուրատ ալ-Արդ) գրքում՝³⁵ իր ձեռքի տակ ունենալով ալ-Իսթախրիի աշխատանքը, որը փոխանցել էր նրան՝ Իբն Հաուկալին հենց ալ-Իստախրին՝ այն ամբողջացնելու և խմբագրելու համար:³⁶

Սույն հոդվածում բերված այն հիշատակությունները, որոնք վերաբերում են 10-րդ դարի իրադարձություններին, մասնավորապես Դեյսամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդիի կողմից Պարտավում դրամ հատելուն (936 թ.), ռուսների՝ Պարտավի վրա հարձակման ժամանակ քուրդ-դեյլամական համատեղ ջոկատի ջախջախմանը (943 թ.), նաև քաղաքի դարպասներից մեկի՝ «Քրդերի դուռ» անվանվելուն (10-րդ դարի 2-րդ կես), կարելի է դիտարկել որպես «քուրդ» անվան ցեղանվանական նշանակությամբ վաղ արաբական վկայություններ, որոնցում «քուրդ» եզրույթը քուրդ էթնոսի նշանակյալ է: Այս ենթադրությունը հիմնված է այն իրողության վրա, որ 10-րդ դարից սկսած տարածաշրջանում ակտիվանում է իրանական տարրը, որի արդյունքում X-XI դարերում տեղի է ունենում **դեյլամցիների**,³⁷ սրանց հետ նաև **քրդերի** տեղաշարժ իրենց բնակություն գոտիներից դեպի հյուսիս՝ Հայաստան և Ադվանք: X դարի առաջին կեսին **քրդերն**, **իբրև ռազմիկ տարր**, կարևոր դեր էին խաղում արդեն Ատրպատականի

պետք է կարևոր դերակատարություն ունեցած լինի Ադվանքի՝ այդ շրջանի գլխավոր քաղաքի՝ Պարտավի առնվազն տնտեսական կյանքում:

³⁴ Արաբական աղբյուրներ Գ, Արաբ մատենագիրներ..., 2005, էջ 573; Караулов Н., նշվ. աշխ., էջ 14 – 15:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 628:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 581:

³⁷ Հայկական աղբյուրներում՝ սկսած VII դարի Անանունի «Աշխահացոյց»-ից մինչև XII դարի Ուռնայեցու «Ժամանակագրություն» բազմիցս հիշատակված իրանական ժողովուրդ է, որը բնակվում էր Կասպից ծովից դեպի հարավ-արևմուտք (ցեղանվան հայ մատենագրային վկայությունների և դեպի Հայաստան արշավանքների մասին տե՛ս Յուզբաշյան Կ., «Դելիվկները Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմություն» մեջ», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 5, 1960, 307-311 էջեր):

ռազմաքաղաքական կյանքում և, աստիճանաբար որպես վարձկան զորք՝ ծառայության անցնելով Սաջյանների, Սալարյանների և նաև Դայսամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդիի բանակներում³⁸ դեպի հյուսիս տեղաշարժերի ու արշավանքների արդյունքում հայտնվում են Աղվանքում, այդ թվում նաև երկրամասի գլխավոր քաղաք Պարտավում:

Ալ-Իսթախրին և Իբն Հաուկալն իրենց գրքերում թողել են երկու հիշատակություն X դարում Պարտավում տիրող լեզվական իրավիճակի մասին, որոնք հետաքրքիր են այդ շրջանում այնտեղ քրդական ներկայության խնդրի քննության համատեքստում: Պատմիչը գրում է. «Ատրպատականի, Հայաստանի ու Առանի լեզուն պարսկերենն է: Սակայն Դվինում և շրջակա գավառներում բնակչությունը խոսում է հայերեն (արմանիյա, արմինիյա), իսկ Պարտավի շրջանում բնակչության լեզուն առաներենն (առանիյա) է»: ³⁹ Նույն խնդրի շուրջ ավելի հստակ նկարագրություն է տալիս Իբն Հաուկալը. «Հայաստանում խոսում են հայերեն, Առանում՝ առաներեն (առանիյա), իսկ նրանց խոսած պարսկերենը (ֆարսիյա) հասկանալի է և մոտիկ Խորասանի [բարբառին], իր ձայներով (տառերով)»: ⁴⁰ Չնայած մեծ է հավանակությունը, որ այս «առաներենը» հենց աղվաներենն է, որն այդ շրջանում հավանաբար դեռևս եղել է հաղորդակցության լեզու, բայց կա նաև տեսական հնարավորություն, որ «առաներեն» բառով պատմիչները նշանակել են տարածքում ենթադրաբար խոսված որևէ հյուսիսարևմտաիրանական լեզու: Այս համաշարում կարևոր կարող է լինել տեսքով իրանական այն բառերի քննությունը, որոնք հաղորդում է պատմիչը Պարտավը նկարագրելիս: Դրանք ենք *ռուկալ* (ինչ-որ քաղցրահամ կորիզով պտուղ) և Կուր գետում աճող ձկների երեք անվանումներ՝

³⁸ Փոլադյան Ա., «Քրդերը և ռազմաքաղաքական անցքերը Ատրպատականում X դարի առաջին կեսին (ըստ արաբական աղբյուրների)», *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1984 (2), 87 – 92 էջեր:

³⁹ Արաբական աղբյուրներ Գ, Արաբ մատենագիրներ..., 2005, էջ 577:

⁴⁰ *նույն տեղում*, էջ 655:

աշուրա, զարակին,⁴¹ *սուրմահի*:⁴² Բերված բառերից որոշներում կարելի է նկատել քրդերենի հետք, մասնավորապես *սուրմահի*⁴³ բառի առաջին բաղադրիչը իր արտաքին հնչյունական տեսքով հիշեցնում է քրդերենի *sōr/sūr* «կարմիր» բառը՝ գուցե նշանակելով «կարմրախայտ» կամ պարզապես «կարմրաձուկ», իսկ *զարակին* բառը կարող է կապ ունենալ քրդ. *zereke* (անգլ. *Capoeta umbra*) ձկնանվան հետ:

Ավելի բարդ է VII դարի 40-ական թվականների՝ դեպի Ադվանք արաբական առաջխաղացման ժամանակ հիշատակված «**Բաղասականի քրդեր**» կապակցության բացատրության հարցը, քանի որ X դարին նախորդող շրջանի համար չկան բուն քրդական էթնիկ տարրի դեպի Ադվանք տեղաշարժերի մասին վկայություններ: «**Բաղասականի քուրդ**» եզրույթով արաբ պատմիչները, ամենայն հավանականությամբ պետք է կոչելին կամ հայ մատենագրության մեջ վկայված տեղի *բաղասիճ*⁴⁴ (հմմտ.՝ *աստրպատիճ, լահիճ* և այլ) ցեղի ներկայացուցիչներին կամ էլ այն իրանական տարրին, որոնք ենթադրաբար սասանյանների ժամանակ երկրի հյուսիսային սահմանների ամրապնդման նպատակով պարբերաբար Իրանից տեղափոխվել էին Ադվանքի տարբեր հատվածներ:⁴⁵ Այստեղ կարևոր է ի նկատի առնել նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես մինչիսլամական, այնպես էլ իսլամի տարածման վաղ շրջանում «**քուրդ**» (արաբ. հոգն. «**աքրադ**») անունը ունեցել է ոչ թե էթնիկ խմբի իմաստ,

⁴¹ Ալ-Իսթախրիի մոտ հիշատակված *աշուրա* և *զարակին* ձկնանունները Իբն Հաուկալի աշխատասիրության մեջ տրված են *դարակին* և *կուշուրա* հնչյունական տեսքերով:

⁴² Արաբական աղբյուրներ Գ, Արաբ մատենագիրներ..., 2005, էջ 573

⁴³ «Սուրմահի» բառի համար առաջարկվել է նաև այլընտրանքային ընթերցում, այն է՝ «շուր-մահի» (պրսկ. բառ. աղած ձուկ) տարբերակը (), որի դեպքում բառը ստանում է մաքուր պարսկական տեսք (տե՛ս Bosworth C., "Barda' a", *Encyclopedia Iranica*, Vol. III, Fasc. 7, 779-780 էջեր):

⁴⁴ Փաւտոսի *Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց*, բնագիրը Ք. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 318

⁴⁵ Սվազյան Հ., «Ադվանքը և Միհրանյան տոհմը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, 1980 (9), 91-101 էջեր:

այլ նշանակել է «քոչվոր», «հովիվ», և կիրառվել որպես լեռնային, նաև իրանական կամ իրանականացած քոչվոր ցեղերի և խմբերի ընդհանրական անվանում: ⁴⁶ Նշված իմաստներով, ըստ Փոլադյանի, «քուրդ» տերմինի գործածում է նկատվում ալ-Ջահիզի, ադ-Դինավարիի, աթ-Թաբարիի, Իբն ալ-Ասիրի աշխատանքներում: ⁴⁷ Թերևս նույն կերպ կարելի է մեկնաբանել նաև Սասունիի՝ Բայլականում հիշատակած քրդերի դեպքը: Ենթադրաբար, արաբալեզու հեղինակներին տերմինի՝ նմանատիպ իմաստային գործածման հիմք է տվել տեղական իրանական ավանդույթը և մասամբ պահլավերենով գրված «Քարնամակ-ի Արտաշիր-ի Պապական» ստեղծագործությունը, որտեղ «քուրդ» բառը օգտագործված է «հովիվ», «խաշնարած» իմաստներով: ⁴⁸ Այս եզրը օգտագործվել է նաև քոչվոր կենսակերպ ունեցող կոնկրետ ցեղերին նշելիս: Այսպես՝ Համգա ալ-Իսֆահանին (10-րդ դար) գրում է, որ պարսիկները դեյլամցիներին անվանում էին «Թաբարիստանի քրդեր», իսկ արաբներին՝ «Սուրիստանի քրդեր»: ⁴⁹ Թերևս այս նույն համաշարում արաբ պատմագիրները կարող էին Բաղասականի բնակիչներին (բաղասիճներին) անվանած լինել «Բաղասականի քրդեր»:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ IX-XII դարերի արաբագիր պատմաշխարհագիրների մոտ տարբեր ժամանակաշրջաններում Առանի տարբեր տարածքների վերաբերությամբ հիշատակվող «քուրդ» բառը այդ վկայություններում չունի մեկ ընդհանուր իմաստային բովանդակություն և, որպես քուրդ էթնոսին վերաբերող ցեղանուն, կարող է դիտարկվել միայն 10-րդ դարի որոշ իրադարձությունների համատեքստում արված հիշատակությունների դեպքում:

⁴⁶ Asatrian G., "Prolegomena to the Study of the Kurds", *Iran and the Caucasus*, 13 (2009): 1–58, Mackenzie D., "The Origin of Kurdish", *Transactions of Philological Society*, 1961: 68–86, "Kurds", in *Encyclopaedia of Islam*. (ed by Bearman P., Bianquis Th., Bosworth C., Van Donzel P. and W.P. Heinrichs, Leiden, 2007:

⁴⁷ Поладян А., *նշվ. աշխ.*, 23-24 էջեր:

⁴⁸ Asatryan G., *նշվ. աշխ.*, էջ 23:

⁴⁹ Minorsky V., "The Gūrān", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 11(1943), pp. 75–103:.

ПРОБЛЕМА НЕКОТОРЫХ АРАБСКИХ
СВИДЕТЕЛЬСТВОВАНИЙ СЛОВА “КУРД” В
ПОСТМАРЗПАНСКОЙ АЛБАНИИ

Артём Тоноян
Оганнес Саргсян
(резюме)

У арабских географов и историков 9-13-го века (Аль-Балазури, Ибн аль-Факих, Аль-Истахри, Ибн Хаукаль, Аль-Масуди, Ибн Мискавейх, Ибн аль-Асир, Якут аль-Хамави) упоминание слова “курд” засвидетельствовано и в связи с событиями 7-10 веков на территории междуречья Куры и Аракса, и при описании городов указанного региона, принятого у арабских географов под названием Арран. В статье приведены все эти упоминания, рассмотрены семантические поля слова “курд” типичного для Аррана и их изменения в течении вышеуказанного периода.

THE PROBLEM OF SOME ARABIC MENTIONS OF A WORD
“KURD” IN *POST-MARZPANATE ALBANIA*

Artyom Tonoyan
Hovhannes Sargsyan
(summary)

The Arabic historians and geographers of 9-13th centuries (such as Al-Baladhuri, Ibn al-Faqih, Al-Istakhri, Ibn Hawqal, Al-Mas‘udi, Ibn-Miskawayh, Ibn al-Athir, Yaqut al-Hamawi and others) have mentioned the word “Kurd” related with the events in Kur-Araxes interfluvial territory at 7-10th centuries, as well as in the descriptions of cities of this region, known as Arrān among Arabic historians and geographers. The article includes these evidences, it introduces the semantic fields of the word “Kurd” typical for Arrān and their changes during the above mentioned period.